

Л. М. Мозолук-Боднар
аспірант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України (м. Київ)

УДК 340.1

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДИСЦИПЛІНИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЯВИЩА

Розглянуто існуючі підходи до визначення поняття “дисципліна” як соціально-правового явища, сформульовано її зміст та виділено окремі ознаки. Запропоновано авторське визначення даного поняття, що характеризує її сутність.

Ключові слова: дисципліна, соціальний зв'язок, державна дисципліна.

Сучасний період розвитку України характеризується формуванням громадянського суспільства та побудовою суверенної, демократичної, правової та соціальної держави. Все це відбувається в складних соціально-економічних умовах та потребує підвищеної ефективності роботи всіх органів держави. Дисципліна є важливою якісною складовою цих процесів і важливим соціально-правовим регулятором суспільного життя, тому економічний розвиток держави та політична стабільність залежать від стану дисципліни в державі, її удосконалення та зміцнення.

Історичний досвід свідчить, що жодна сфера життєдіяльності суспільства та держави не може уникнути певної організації, яка заснована на дисципліні, обов'язковому виконанні загальноприйнятих правил та норм поведінки.

Сьогодні політичні, економічні та соціальні проблеми призводять до зниження організованості та порядку у всіх сферах суспільного життя, тому негативно впливають не лише на дисципліну, але й на суспільство та державу в цілому. Питання дисципліни в сучасній державі набуває особливого значення, адже з розвитком суспільних відносин з'являються її нові різновиди, відповідно розширюється та оновлюється сам зміст даного явища, пред'являються підвищені вимоги до організованості та відповідальності як держави, так і її громадян, значна увага акцентується на свідомості носія суспільних відносин, від якої залежить дисципліна. Таким чином, на розвиток дисципліни істотно впливає людський фактор.

У науковій літературі значна увага приділяється дослідженню поняття, змісту і сутності дисципліни. Зокрема, активно досліджували поняття “дисципліни” такі вчені-правознавці, як: С. С. Алексєєв, А. Т. Барабаш, Ю. П. Битяк, П. Т. Васьков, С. Д. Волошко, Д. О. Гавриленко, А. А. Горницький, В. М. Корельський, С. К. Косаков, В. О. Кряжков, В. М. Кудрявцев, Е. Г. Неїдзе, Б. М. Лазарев, К. С. Мауленов, А. Є. Маноха, Н. Т. Михайленко, А. Є. Пашерстник, Б. І. Пугінський, М. П. Шестакова, Ф. Н. Фаткуллін, В. В. Цветков та інші. Однак ці дослідження проводилися у 50-80-ті роки ХХ ст. У цей період дисципліна розглядалася в контексті побудови соціалізму і визначалася як “радянська соціалістична дисципліна”. При цьому деякі положення (про місце, значення дисципліни в системі правових категорій та ін.), що стосуються дисципліни того часу, не втратили свого значення і сьогодні. Але сучасна Українська держава знаходиться на шляху демократичних перетворень, тому зазначені проблеми потребують глибокого аналізу в контексті реалій сьогодення.

Дисципліна як предмет дослідження в кінці ХХ — на початку ХХІ століття як у практичному, так і в теоретичному плані досліджується недостатньо. Тривалий час проблемам дисципліни увага загалом не приділялась.

Відновлення теоретичних досліджень дисципліни, як одного з найважливіших

соціальних та правових регуляторів в сучасній українській державі, пов'язано з такими вітчизняними науковцями, як: В. Б. Авер'янов, О. Ф. Скакун, В. В. Копейчиков, Н. В. Чайковська та ін. Але вони розглядали лише окремі аспекти та види дисципліни без її комплексного теоретико-правового аналізу. Ці дослідження в більшості мають галузевий характер. Тому в загальнотеоретичному плані дисципліна вивчена недостатньо. Аналіз літератури з досліджуваної проблематики демонструє, що існують суперечливі позиції та недостатньо розроблені теоретичні положення щодо розуміння поняття “дисципліна”, а також досить фрагментарно розглядається її зміст та види.

Тому *метою дослідження* є загальнотеоретична характеристика дисципліни як соціально-правового явища.

Досягнення поставленої мети обумовлює вирішення таких завдань: *з'ясувати існуючі підходи до визначення даного поняття; визначити зміст дисципліни; виділити окремі ознаки дисципліни та сформулювати авторське визначення поняття “дисципліна”*.

Насамперед слід зазначити, що “дисципліна” — слово латинського походження “*discipline*”, що в перекладі означає навчання, виховання, порядок, одне з найдавніших соціальних явищ, що розвивалось та усвідомлювалось поступово, налічує багатотисячолітню історію.

Поняття “дисципліна” все частіше вживається і в правовій, педагогічній, філософській, соціологічній літературі, і в повсякденному житті. Семантика даного поняття аналізується в юридичному, економічному, філософському, історичному, соціологічному та інших аспектах, що свідчить про його багатозначність.

З економічної точки зору, дисципліна — це своєчасне і належне виконання правил та обов'язків, дотримання прийнятих законів та норм економічної діяльності [1].

У філософському розумінні — це можливість та здатність виробничого персоналу, громадян дотримуватися встановленого і визнаного порядку, що забезпечує відтворення суспільства; учбовий предмет; галузь науки або декількох наук [2].

В історичному аспекті дисципліна — це певний порядок поведінки людей, який відповідає нормам права і моралі, вимогам тієї чи іншої організації, що склалися в суспільстві; галузь наукового знання, навчальний предмет [3].

Соціологи під поняттям дисципліна розуміють соціальні відносини, що виражаються в обов'язковому для всіх членів суспільства (спільнот, груп) підпорядкуванні встановленим правилам, нормам, завдяки яким досягається узгодженість дій; окрему галузь наукового знання [4].

У сфері бізнесу дисципліна — це правила поведінки особистості, що відповідають прийнятим в суспільстві нормам або вимогам правил розпорядку всередині компанії чи фірми [5].

Аналіз існуючих підходів до визначення поняття “дисципліна” свідчить, що різні галузі наукового пізнання дане поняття тлумачать неоднаково (хоча є і тотожні визначення). Така різноманітна інтерпретація зумовлена специфікою різних сторін суспільного життя. Наприклад, з психологічної точки зору, при дослідженні дисципліни основний акцент робиться на дисциплінованості як складному комплексі соціально-психологічних якостей особистості, з етичної сторони дисципліна розглядається, як моральні відносини, що забезпечують порядок поведінки людей; історики, аналізуючи дисципліну, особливо підкреслюють її ідеологічний характер; економісти вивчають дисципліну як обов'язкову умову узгодженої діяльності людей в процесі виробництва; філософи осмислюють дисципліну як гносеологічну та конкретно-практичну цінність. Вивчення дисципліни з позиції тієї чи іншої науки дає можливість більш глибокого та комплексного її дослідження.

Сучасна юридична наука до визначення даного поняття застосовує плюралізм наукових підходів, що, безперечно, позитивно впливає на всебічне дослідження даного явища. При цьому слід зазначити, що в науковій юридичній літературі існують також різні думки стосовно даного питання. Як вважає В.П. Горбатенко, дисципліна — це точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними

нормами правил поведінки у державному і суспільному житті [6, с. 199].

На думку В. М. Манохіна, поняття “дисципліна” включає два елементи: по-перше, наявність визначених правил, норм поведінки людей; по-друге, практичне здійснення цих правил [7, с. 3]. Аналогічно дисципліну розглядає і Б. І. Пугінський, зазначаючи при цьому, що вона співвідноситься зі всією системою соціальних норм, що діють в суспільстві чи державі, тому її варто розглядати як явище загальносоціальне. Разом з цим зв'язок соціальних норм з окремими видами дисципліни досить диференційований. Отже, кожному виду дисципліни відповідає певний вид соціальних норм [8, с. 12-14]. На думку В. М. Корельського, дисципліна пов'язана з діяльністю (поведінкою) особи [9, с. 78].

Цієї ж думки і дотримується О.Ф. Скакун, яка зазначає, що в ній відбиваються:

1) вимоги суспільства до індивідів і колективів;

2) соціальна оцінка поведінки людини з погляду її відповідності інтересам суспільства, законності, правовій культурі [10, с. 459-461].

Інші науковці, такі як Г. П. Середа, С. Г. Стеценко, вважають, що дисципліна — це свідоме додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки у державному і суспільному житті [11, с. 142].

На думку В. В. Копейчикова, дисципліна — це найважливіший соціальний чинник, що має безпосередній вплив на життя суспільства і кожної людини [12, с. 213-214].

Тісно пов'язував дисципліну з правовою державою Д. А. Гавриленко та зазначав, що дисципліна — це певний порядок поведінки людей, що склався в суспільстві та відповідає нормам права, моралі, вимогам тієї чи іншої організації, а також обов'язкове дотримання встановленого порядку, правил всіма членами будь-якого колективу [13, с. 52-60].

Аналізуючи дисципліну, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома зазначали, що це є точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки у державному та суспільному житті [14, с. 507].

Таким чином, аналіз наукової юридичної літератури свідчить про вивчення дисципліни як правового явища у тісному взаємозв'язку з державою та різними правовими категоріями.

Дослідження існуючих підходів до визначення поняття “дисципліна” дає змогу визначити зміст дисципліни, що включає в себе сукупність таких елементів: правила; обов'язки; вимоги; етично-моральні та психологічні позиції її суб'єктів у виборі тієї чи іншої поведінки чи взаємовідносин; сукупність існуючих звичаїв, ціннісних значень, які знаходяться у певній відповідності та взаємодії. Слід зазначити, що елементи, які складають зміст дисципліни — різні, доповнюють один одного, тим самим регулюють поведінку і діяльність суб'єктів. Таким чином, *зміст поняття “дисципліна” можливо визначити як сукупність зовнішніх елементів (вимоги, правила, норми суспільства) та внутрішніх елементів (належну свідому поведінку особи) у відносинах, що виникають між людьми, суспільством та державою і відповідно характеризують дане явище у всьому різноманітті проявів.*

Враховуючи зміст дисципліни, слід зазначити, що дисципліна за своєю природою є неоднорідним соціальним явищем, цілісною системою суспільних зв'язків, що функціонує, постійно розвивається та відповідно змінюється в різних суспільно-економічних формаціях. Наприклад, у первісному суспільстві дисципліна базувалась на уявленнях про моральність, звичаях та традиціях; у рабовласницькому — дисципліна носила примусовий характер, раб був безправний, а рабовласники могли застосовувати будь-які міри примусу; при феодализмі самі феодалі встановлювали дисципліну і міри покарання за її порушення; в буржуазний період характерна тенденція до встановлення так званої автоматичної дисципліни, недотримання якої призводить до грошових штрафів і вирахувань із заробітної плати; для дисципліни соціалізму характерні як засоби переконання, так і примусу, крім цього, при розгляді дисципліни того часу, основний аспект в юридичній літературі зосереджується на свідомому характері дисципліни [15, с. 7-9].

Таким чином, поняття “дисципліна” є досить багатопланове і широке за змістом,

з різноманітними формами та проявами.

Аналіз існуючих підходів до визначення поняття “дисципліна” дає змогу виділити окремі ознаки та властивості дисципліни. Ознаки характеризують дисципліну як поняття, тоді як властивості характеризують її як явище реального світу. Ознаки і властивості знаходяться у певній відповідності, тобто властивості відображаються у понятті “дисципліна” як його ознаки. Отже, в поняття входять ознаки, які відображають найбільш суттєві властивості.

На думку Г. П. Середи, С. Г. Стеценко, до основних рис (ознак) дисципліни належить: наявність певної системи норм, правил поведінки людей, яка сформувалася набагато раніше, ніж система законодавства; існування певних різновидів дисципліни залежно від варіантів людських колективів; нерідко норми дисципліни не закріплені в чинному законодавстві [11, с. 142].

На нашу думку, “дисципліна” характеризується такими ознаками:

1. *Це одна із форм суспільного зв'язку суб'єктів, що створюється та реалізується в процесі спільної діяльності (службової, трудової, учбової тощо).* Дисципліна як міра відносин включає в себе: підпорядкування, веління, слухняність, але не зводиться тільки до цього. Цей зв'язок пов'язаний з підлеглістю одного суб'єкта іншому, що визначає владні або авторитетні вимоги, орієнтири. Тому дисципліна є однією з форм вияву та реалізації владних або авторитетних вимог, чи орієнтирів в суспільному житті для забезпечення спільної, узгодженої діяльності людей.

2. *Наявність юридичних та соціальних обов'язків (моральних, партійних, релігійних, звичаєвих тощо) у суб'єктах суспільних відносин, де відповідно проявляється зв'язок не лише з правом, але й різними соціальними нормами.* У зв'язку з цим часто норми дисципліни не закріплені в законодавстві та проявляються у суб'єктивних уявленнях окремих людей чи груп людей про те, якою повинна бути дисципліна. Тому вплив держави на дисципліну відчувається в меншій мірі порівняно з іншими засобами впливу на розвиток суспільних відносин (звичаї, традиції, мораль).

3. *Порядок виконання встановлених правил, вимог, норм, стандартів, обов'язків може міститися в приписах нормативного та індивідуального характеру, тобто неюридичних приписах.* При цьому про дисципліну насамперед можна говорити лише тоді, коли реалізуються не стільки акти-документи, скільки акти-дії, в тому числі усні накази, завдання і розпорядження керівника. Її не можна ототожнювати з самими нормативними та індивідуальними приписами. Отже, дисципліна спирається не лише на нормативно-правові вимоги, але і на моральні, партійні та інші приписи. Дисципліна є фактична поведінка суб'єктів, що відповідає певним правилам.

4. *Існування певних різновидів дисципліни залежно від варіантів людських колективів.* Тобто значне місце у виникненні різновидів тієї чи іншої дисципліни надається людині. Наприклад, в будь-якій державі існує певний колектив працівників (підприємство, організація), де домінує трудова дисципліна; в державному управлінні значне місце займає державна дисципліна; в навчальних закладах — навчальна дисципліна; у збройних силах — військова дисципліна; в церквах та релігійній громаді — духовна тощо.

5. *Спрямованість на впорядкування та узгодження соціальних зв'язків.* Завдяки дисципліні поведінка людей набуває впорядкованого характеру, що забезпечує колективну діяльність і функціонування соціальних організацій. У науковій літературі існує думка про те, що дисципліна — це ціль і результат діяльності [16]. Однак вважаємо, що дані поняття не варто ототожнювати, адже ціль дисципліни полягає у впорядкуванні соціальних зв'язків, а її результатом виступає суспільний порядок. Реалізація найближчих та перспективних цілей не тільки пробуджує особу до виконання обов'язків, встановлених у правових та інших приписах, але і створює та закріплює певні ціннісні орієнтації, а тому і соціально корисну поведінку.

6. *Реалізація дисципліни відбувається шляхом використання, виконання чи дотримання правил поведінки та норм суб'єктами суспільних відносин.* Використання певних правил чи норм полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється за їх власним бажанням. Виконання полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється

ними незалежно від їх власного бажання. Тобто, за допомогою зобов'язуючих норм можна досягти мети, для реалізації якої здійснюється активна поведінка суб'єкта, груп суб'єктів. Дотримання полягає в пасивній поведінці суб'єктів, вчинюваній незалежно від їх власного бажання. Таким чином, за допомогою різних форм реалізації права досягається мета дисципліни.

7. *Різноманітність способів забезпечення дисципліни, якими є засоби юридичної та соціальної відповідальності, а також механізми державного і громадського контролю.* Юридична відповідальність — це застосування в особливому процесуальному порядку до особи, що вчинила правопорушення, засобів державного примусу, що передбачені санкцією правової норми. Будь-які засоби юридичної відповідальності — попереджувальні, припиняючі, компенсаційні та інші мають єдину мету: профілактика правопорушень у суспільстві, а також охорона та відновлення порушених прав, у тому числі і порушень норм дисципліни.

Соціальна відповідальність — це комплексна категорія, яка не заснована на праві вимагати відповідної поведінки, а відображається у бажанні висловити негативне ставлення шляхом відмови у спілкуванні чи дистанціюванні. Вона настає за порушення соціальних норм [17, с. 289-293].

Що стосується державного контролю, то його можна охарактеризувати як систему спостережень та перевірок процесу функціонування певного об'єкта з метою уникнення відхилень від заданих параметрів. Тобто, уповноважені державні органи та суспільні організації, використовуючи організаційно-правові способи і засоби, з'ясовують чи не допущені в діяльності підконтрольних органів чи інших посадових осіб будь-які порушення, а якщо такі порушення виявляють, то своєчасно їх долають, приймають міри щодо їх попередження.

Поряд з державним контролем за дотриманням дисципліни суттєве місце займає і громадський контроль, який здійснюють профспілки, громадські інспектори, окремі об'єднання громадян чи окремі люди. Як правило, громадський контроль спрямований не тільки на дотримання дисципліни, але й на захист суспільної моралі та проявляється першочергово в осуді, критиці, зневазі до особи, що порушила певні правила та норми.

8. *Універсальність дисципліни.* Застосовуючись в політичній, правовій, моральній, естетичній та інших галузях суспільної діяльності, дисципліна використовується в ролі універсального механізму, завдяки чому досягаються поставлені цілі. Крім цього, поєднання правових і соціальних факторів, що забезпечують суспільний порядок як результат дисципліни, дозволяє охарактеризувати її як універсальний засіб і правового регулювання, і соціально-правового впливу.

Вважаємо, що всі вищевказані ознаки характеризують сутність і зміст дисципліни, що дає змогу визначити її поняття. Враховуючи також попередній аналіз даного явища (семантику даної категорії, науково-юридичні погляди вчених, зміст та ознаки дисципліни), пропонується його наступне визначення. *Дисципліна як соціально-правове явище є цілісною системою соціальних зв'язків, що, з одного боку, забезпечує впорядкованість суспільних чи державних відносин та характеризує правову, морально-етичну зрілість суспільства чи держави, а з іншого боку, — це якісна складова дотримання загальноприйнятих правил та норм поведінки, яка перебуває в постійному розвитку.*

Вважаємо, що дане визначення є найбільш повним, оскільки охоплює собою такі основні аспекти дисципліни:

- 1) забезпечення впорядкованості соціальних зв'язків;
- 2) дотримання загальноприйнятих правил та норм поведінки, що перебуває в постійному розвитку.

Таким чином, *це визначення, по-перше, характеризує сталість дисципліни в певний період часу та визначає правову, морально-етичну зрілість суспільства чи держави, а по-друге, свідчить про постійний її розвиток, що визначається динамікою її видозмінення та свідчить про історично-відносний характер дисципліни: адже певні правила та норми поведінки, що мають позитивний характер (ведуть до позитивних наслідків) в один історичний час, в інших історичних умовах можуть оцінюватися негативно, залежно*

від державних чи особистих уявлень того часу.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що розвиток теоретичних засад дисципліни є важливим чинником забезпечення процесу формування правової держави. Безперечно, що дисципліна сама по собі не стане панацеєю від усіх соціальних “хвороб”, але без усвідомлення її важливості та необхідності неможливе подальше функціонування державно-правової системи, її органічне інтегрування в соціальний простір.

Список використаних джерел

1. Экономический словарь [Электронный ресурс] Мир словарей — Коллекция словарей и энциклопедий. — Режим доступа : http://mirslovarej.com/content_eco/disciplina-13389.html.
2. Философский словарь [Электронный ресурс] Мир словарей — Коллекция словарей и энциклопедий. — Режим доступа : http://mirslovarej.com/content_fil/disciplina-177.html.
3. Исторический словарь [Электронный ресурс] Мир словарей — Коллекция словарей и энциклопедий. — Режим доступа : http://mirslovarej.com/content_his/disciplina-1439.html.
4. Социологический словарь [Электронный ресурс] Мир словарей — Коллекция словарей и энциклопедий. — Режим доступа : http://mirslovarej.com/content_soc/disciplina-1378.html.
5. Бизнес словарь [Электронный ресурс] Мир словарей — Коллекция словарей и энциклопедий. — Режим доступа : http://mirslovarej.com/content_biz/disciplina-3723.html.
6. Юридична енциклопедія [Текст] : [в 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К. : Укр. енцикл., 1998. — 741 с.
7. *Манохин, В. М.* Государственная дисциплина в народном хозяйстве [Текст] / В. М. Манохин. — М. : Юридическая литература, 1970. — 208 с.
8. *Пугинский, Б. И.* Законность и дисциплина в хозяйственной деятельности : пособие для слушателей народных университетов [Текст] / Б. И. Пугинский, М. П. Шестакова. — М. : Знание, 1987. — 128 с.
9. *Корельський, В. М.* Демократія і дисципліна в розвинутому соціалістическому обществі [Текст] / В. М. Корельський. М. : Юридическая литература, 1977. — 136 с.
10. *Скакун, О. Ф.* Теорія держави і права [Текст] : [підручн.] / О. Ф. Скакун. — Х. : Консум, 2001. — 656 с.
11. *Середа, Г. П.* Проблеми теорії держави і права: навчальний посібник у визначеннях та схемах [Текст] / Г. П. Середа, С. Г. Стеценко. — К. : КНТ, 2009. — 183 с.
12. Загальна теорія держави і права [Текст] : [навч. посіб.] / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. — Стер. вид. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 320 с.
13. *Гавриленко, Д. А.* Правовое государство и дисциплина [Текст] / Д. А. Гавриленко ; под ред. В. И. Шабайлова. — Мн. : Наука и техника, 1991. — 148 с.
14. *Кельман, М. С.* Загальна теорія держави та права [Текст] : [підручн.] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. — Львів : Новий Світ-2000, 2003. — 584 с.
15. *Горницький, А. А.* Государственная дисциплина [Текст] / А. А. Горницький. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 191 с.
16. *Макаренко, А. С.* О воспитании. — М. : Политиздат, 1990. — 416 с. [Электронный ресурс] / А. С. Макаренко. — Режим доступа : <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000000/st037.shtml>
17. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) [Текст] : [навч. посіб.] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 400 с.

*Рекомендовано до друку відділом теорії держави та права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
(протокол № 6 від 28 квітня 2011 року)*

Надійшла до редакції 29.04.2011

Мозолок-Боднар Л. М. Понятие и сущность дисциплины как социально-правового явления

Рассмотрены существующие подходы к определению понятия “дисциплина” как социально-правового явления, определено ее содержание и выделены отдельные признаки. Предложено авторское определение данного понятия, что характеризует ее сущность.

Ключевые слова: *дисциплина, социальная связь, государственная дисциплина.*

Mozoliuk-Bodnar, L. M. The Concept and Essence of Discipline as a Social and Legal Phenomenon

Existing approaches to the definition of “discipline” as a social and legal phenomenon are considered its contents and selected individual characteristics are formulated. The author definitions this concept which characterizes its essence is given.

Key words: *discipline, social bond, state discipline.*

